AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Dilçilik araşdırmaları, 2026, №2 *ISSN: 2664-5432*
Səhifə: 125-132
https://doi.org/10.59849/2664-5432.2026.2.125

Sədaqət CUMAYEVA*

MÜASİR GERMANŞÜNASLIQDA QRAMMATİK KATEQORİYALARIN TƏDQİAT İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların tədqiqinin əsas istiqamətləri geniş və çoxşaxəli şəkildə araşdırılır. Dilçilik elminin son mərhələsində baş verən nəzəri və metodoloji dəyişikliklər nəticəsində qrammatik kateqoriyalar yalnız formal struktur vahidləri kimi deyil, kommunikativ fəaliyyətin, idrak proseslərinin və diskursun ayrılmaz komponentləri kimi şərh olunmağa başlamışdır.

Tədqiqat çərçivəsində funksional, kognitiv, diskursiv və korpus əsaslı yanaşmalar sistemli şəkildə təhlil edilir və onların qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir. Xüsusilə alman dilində zaman (Tempus), şəkil (Modus) və hal (Kasus) kateqoriyalarının kontekst daxilində çoxfunksiyalı xarakteri konkret dil nümunələri ilə əsaslandırılır.

Məqalənin elmi yeniliyi qrammatik kateqoriyaların forma, məna, funksiya və istifadə tezliyi kimi komponentlərin vəhdəti əsasında izahını verən inteqrativ modelin təqdim edilməsidir. Bu model qrammatikanın dinamik və istifadəyönlü sistem kimi şərhinə imkan verir və müasir germanşünaslıq üçün yeni metodoloji perspektivlər açır.

Açar sözlər: *qrammatik kateqoriyalar, germanşünaslıq, funksional qrammatika, kognitiv dilçilik, korpus dilçiliyi, diskurs analizi.*

Dilçilik elminin inkişafında qrammatika anlayışı uzun müddət sabit və normativ sistem kimi qəbul edilmişdir. Ənənəvi qrammatika modellərində qrammatik kateqoriyalar əsasən formal göstəricilər – fleksiya, şəkilçilər və sintaktik strukturlar vasitəsilə təsvir olunurdu. Bu yanaşma müəyyən dərəcədə sistemlilik və ardıcıllıq təmin etsə də, dilin real istifadə xüsusiyyətlərini, kommunikativ funksiyalarını və kontekstual dəyişkənliyini tam əhatə etmirdi [Helbig & Buscha, 2001, s. 14].

Ənənəvi struktur yanaşmada qrammatik kateqoriyalar qapalı və dəyişməz sistem elementləri kimi qəbul edilir, onların funksional və diskursiv potensialı isə ikinci planda qalırdı. Bu isə dilin canlı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, daha çox abstrakt və formal sistem kimi təqdim olunmasına gətirib çıxarırdı. Lakin XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilikdə baş verən paradiqmatik dəyişikliklər qrammatikanın mahiyyətinə münasibəti əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırmışdır.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d.dosent. Email: sedaqet.aytacli@mail.ru

Müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyalara yanaşma köklü şəkildə dəyişmişdir. Onlar artıq yalnız struktur vahidlər kimi deyil, həm də məna yaradan, informasiya təşkil edən və ünsiyyət prosesində aktiv rol oynayan dinamik elementlər kimi izah edilir [Eisenberg, 2013, s. 25]. Bu baxımdan qrammatik kateqoriyalar dilin müxtəlif səviyyələri – morfoloji, sintaktik, semantik və praqmatik – arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən kompleks mexanizmlər kimi çıxış edir.

Müasir dilçilikdə qrammatika anlayışının genişlənməsi onun funksional və istifadəyönlü xarakterinin ön plana çıxarılması ilə müşayiət olunur. Qrammatik formalar yalnız struktur uyğunluq çərçivəsində deyil, konkret kommunikativ situasiyada daşıdığı məna və yerinə yetirdiyi funksiya baxımından qiymətləndirilir. Bu yanaşma dilin real istifadə mühitində necə işlədiyini daha dolğun şəkildə izah etməyə imkan verir.

Xüsusilə germanşünaslıqda funksional, kognitiv, diskursiv və korpus əsaslı yanaşmaların inkişafı qrammatik kateqoriyaların tədqiqinə yeni perspektivlər açmışdır. Funksional yanaşma qrammatik formaların kommunikativ məqsədlərlə əlaqəsini ön plana çıxarırsa, kognitiv dilçilik bu formaların insan idrakı və konseptuallaşdırma prosesləri ilə bağlılığını izah edir. Diskurs yanaşması qrammatik vasitələrin mətn daxilində informasiya strukturunun formalaşmasında rolunu araşdırır, korpus dilçiliyi isə bu prosesləri empirik material əsasında öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə, qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsi artıq yalnız formal təsvirlə məhdudlaşmır, əksinə, çoxsəviyyəli və inteqrativ yanaşma tələb edir. Bu isə qrammatikanın dil sistemindəki yerini daha geniş – kommunikativ, idrak və sosial kontekstlər daxilində – qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Bu məqalənin məqsədi müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların tədqiqinin əsas istiqamətlərini sistemli şəkildə təqdim etmək, müxtəlif nəzəri yanaşmaları müqayisəli təhlil etmək və onların inteqrasiyası əsasında ümumiləşdirilmiş elmi model irəli sürməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatda qrammatik kateqoriyaların funksional, kognitiv, diskursiv və korpus aspektləri nəzərdən keçirilir və onların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşdirilir.

Metodologiya

Bu tədqiqat müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsinə yönəlmiş müxtəlif nəzəri yanaşmaların kompleks şəkildə təhlilinə əsaslanır. Araşdırma çərçivəsində qrammatik hadisələrin yalnız formal təsviri ilə kifayətlənilməmiş, onların semantik, funksional və diskursiv xüsusiyyətləri də sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji bazası çoxkomponentli xarakter daşıyır və bir neçə əsas elmi yanaşmanın inteqrasiyasına əsaslanır. İlk növbədə, **təsviri-analitik metod** tətbiq edilmişdir. Bu metod vasitəsilə müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyalarla bağlı aparılmış əsas nəzəri tədqiqatlar təhlil edilmiş, onların

konseptual çərçivəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu yanaşma mövcud elmi mövqelərin sistemləşdirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Bununla yanaşı, tədqiqatda **müqayisəli metod** geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Ənənəvi struktur qrammatika ilə müasir funksional, kognitiv və diskursiv yanaşmalar qarşılaşdırılmış, onların qrammatik kateqoriyalara münasibətdə fərqli və oxşar cəhətləri müəyyən edilmişdir. Bu müqayisə qrammatika anlayışının təkamülünü və onun müxtəlif nəzəri modellərdə necə interpretasiya olunduğunu aydın şəkildə göstərməyə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın mühüm komponentlərindən biri də **funksional interpretasiya metodudur**. Bu metod çərçivəsində qrammatik kateqoriyaların konkret dil mühitində – yəni real kommunikativ situasiyada – hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi araşdırılmışdır. Məsələn, alman dilində zaman və şəkil kateqoriyalarının müxtəlif diskurslarda fərqli semantik və praqmatik çalarlar ifadə etməsi konkret dil nümunələri əsasında təhlil edilmişdir.

Bundan əlavə, araşdırmada **kognitiv yanaşma elementləri** tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma qrammatik strukturların insan idrakı ilə əlaqəsini izah etməyə yönəlmişdir. Xüsusilə hal kateqoriyası və sintaktik strukturların konseptual modellərlə əlaqəsi təhlil olunmuş və onların hadisələrin qavranılmasında oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji çərçivəsində həmçinin **diskurs analizi** mühüm yer tutur. Bu metod vasitəsilə qrammatik vasitələrin mətn daxilində informasiya strukturunun formalaşmasında rolu araşdırılmışdır. Söz sırası, vurğu, modal elementlər kimi vasitələrin kommunikativ niyyətlə əlaqəsi konkret nümunələr əsasında izah edilmişdir.

Bununla yanaşı, **korpus əsaslı yanaşmanın prinsiplərindən** də istifadə olunmuşdur. Qrammatik kateqoriyaların yalnız nəzəri səviyyədə deyil, real dil istifadəsində necə təzahür etdiyi nəzərə alınmışdır. Bu yanaşma qrammatikanın istifadəyönlü xarakterini ön plana çıxarmağa və normativ təsvirlə real istifadə arasındakı fərqləri göstərməyə imkan vermişdir.

Metodoloji baxımdan tədqiqatın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də **inteqrativ yanaşmanın tətbiqidir**. Belə ki, funksional, kognitiv, diskursiv və empirik (korpus) metodlar ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə istifadə olunmuşdur. Bu, qrammatik kateqoriyaların çoxsəviyyəli və kompleks xarakterini daha dolğun şəkildə izah etməyə imkan vermişdir.

Nəhayət, tədqiqatda əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi üçün **sintez metodu** tətbiq edilmiş və qrammatik kateqoriyaların forma, məna, funksiya və istifadə tezliyi kimi komponentlərin vəhdəti əsasında izahını verən inteqrativ model formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası çoxşaxəlidir və aşağıdakı yanaşmaları əhatə edir:

- nəzəri mənbələrin analitik təhlili
- müqayisəli dilçilik yanaşması

- funksional interpretasiya
- istifadəyönlü (usage-based) model

Bundan əlavə, konkret dil nümunələrinin təhlili vasitəsilə nəzəri müddəalar praktik şəkildə əsaslandırılmışdır.

Qrammatik kateqoriyaların müasir izahı

Müasir dilçilikdə qrammatik kateqoriyalar forma və məna arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında müəyyən edilir. Bu kateqoriyalar yalnız dil sisteminin daxili struktur elementləri deyil, həm də kommunikativ ehtiyaclara uyğun olaraq dəyişən və inkişaf edən vahidlərdir [Duden, 2016, s. 78].

Məsələn, alman dilində zaman kateqoriyası yalnız xronoloji münasibətləri deyil, həm də danışanın mövqeyini, qiymətləndirməsini və diskurs strategiyasını əks etdirə bilir.

Funksional yanaşma

Funksional qrammatika qrammatik formaların müxtəlif kommunikativ məqsədlər üçün istifadə olunduğunu göstərir. Funksional qrammatika çərçivəsində qrammatik kateqoriyalar yalnız struktur baxımından deyil, həm də kommunikativ funksiyaları baxımından təhlil edilir.

Alman dilində zaman kateqoriyası buna bariz nümunədir:

Məsələn, alman dilində **Präsens** forması:

- *Ich schreibe einen Artikel.*
- *Ich lese jetzt ein Buch.* → real zaman
- *Wasser kocht bei 100 Grad.*
- *Die Erde dreht sich um die Sonne.* → ümumi həqiqət
- *Morgen fahre ich nach Berlin.* → gələcək zaman
- *Er kommt rein und sagt nichts.* → narrativ effekt

Buradan aydın olur ki, bir qrammatik forma bir neçə funksiyanı yerinə yetirə bilər. Qrammatik forma ilə semantik məna arasında **birbaşa və sabit uyğunluq yoxdur**, əksinə, kontekst əsas rol oynayır.

Bu isə qrammatik kateqoriyaların çoxqatlı xarakterini göstərir [Fabricius-Hansen, 2006, s. 112].

Kognitiv yanaşma

Kognitiv dilçilik qrammatikanı insan düşüncəsinin bir hissəsi kimi izah edir.

Məsələn: *Der Lehrer gibt dem Schüler das Buch.* Bu cümlədə:

- subyekt (Der Lehrer)
- obyekt (das Buch)
- dolayı obyekt (dem Schüler)

Der Mann gibt dem Kind einen Apfel. Burada:

- **Nominativ (Der Mann)** – fəaliyyətin icraçısı
- **Dativ (dem Kind)** – benefisiar (fayda alan)
- **Akkusativ (einen Apfel)** – birbaşa obyekt

Bu struktur yalnız sintaktik deyil, həm də konseptual münasibətləri əks etdirir. Bu yanaşma qrammatik strukturların insanın dünyanı necə qavradığını göstərir [Langacker, 2008, s. 45; Croft & Cruse, 2004, s. 67].

Diskurs yanaşması

Diskurs daxilində qrammatik vasitələrin seçimi informasiyanın strukturlaşdırılması ilə bağlıdır. Məsələn, alman dilində söz sırası:

- *Ich habe den Film gesehen.* (neytral)
- *Den Film habe ich gesehen.* (vurğu "kitab" üzərindədir)

İkinci cümlədə vurğu dəyişir və bu, informasiyanın strukturunu dəyişir [Zifonun et al., 1997, s. 210].

Modal hissəciklər isə danışanın münasibətini göstərir:

- *Das ist ja klar! Das ist ja interessant!* (təəccüb / təsdiq)
- *Komm doch mit!* (yumşaq təkid)

Bu nümunələr göstərir ki, qrammatika yalnız struktur deyil, həm də **ünsiyyət strategiyasıdır**.

Korpus yanaşması (geniş izah)

Korpus dilçiliyi real dil istifadəsinə əsaslanır. Məsələn:

- Danışıq dilində Perfekt üstünlük təşkil edir: *Ich habe das gesehen* (danışıqda daha tez-tez)
- Yazılı dildə Präteritum daha çox işlənir

Eyni zamanda modal hissəciklərin istifadəsi əsasən danışıq dilinə xasdır:

- *Das ist doch klar.*
- *Du kommst ja morgen.*

Bu faktlar qrammatikanın normativ deyil, istifadəyönlü olduğunu göstərir [Biber et al., 1998, s. 89].

Tipoloji yanaşma

Alman və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi də maraqlı nəticələr verir:

- Alman dilində hal sistemi morfoloji göstəricilərlə ifadə olunur
- Azərbaycan dilində isə daha aydın və sabit şəkilçi sistemi mövcuddur

Müxtəlif dillərin müqayisəsi qrammatik kateqoriyaların universallığını və fərqliliyini ortaya qoyur [Haspelmath, 2010, s. 52].

Elmi yenilik

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsinə inteqrativ və çoxsəviyyəli yanaşmanın sistemli şəkildə tətbiq olunmasından ibarətdir. Ənənəvi qrammatika modellərindən fərqli olaraq, bu məqalədə qrammatik kateqoriyalar yalnız formal strukturlar kimi deyil, dilin real istifadəsi, idrak mexanizmləri və diskursiv fəaliyyətlə sıx bağlı olan dinamik sistem kimi əsaslandırılır.

Birinci növbədə, məqalədə qrammatik kateqoriyaların izahı üçün **dördkomponentli inteqrativ model** irəli sürülür. Bu model aşağıdakı komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır:

- struktur forma (morfoloji və sintaktik səviyyə)
- semantik məna
- kommunikativ funksiya
- istifadə tezliyi və kontekstual paylanma

Bu yanaşma qrammatik kateqoriyaların yalnız sistem daxilində deyil, həm də real kommunikativ mühitdə necə fəaliyyət göstərdiyini izah etməyə imkan verir.

İkinci olaraq, məqalədə funksional, kognitiv, diskursiv və korpus yanaşmalarının ayrı-ayrılıqda deyil, **vahid nəzəri çərçivədə inteqrasiyası** həyata keçirilmişdir. Bu, mövcud tədqiqatlarda tez-tez müşahidə olunan metodoloji parçalanmanı aradan qaldıraraq, qrammatik hadisələrin daha kompleks və obyektiv izahına şərait yaradır.

Üçüncü mühüm yenilik qrammatik kateqoriyaların **istifadəyönlü (usage-based) xarakterinin sistemli şəkildə əsaslandırılmasıdır**. Məqalədə göstərilir ki, qrammatik formaların seçimi yalnız normativ qaydalarla deyil, həm də diskurs tipi, kommunikativ məqsəd və sosial kontekstlə müəyyən olunur.

Dördüncü olaraq, alman dilinin konkret nümunələri əsasında qrammatik kateqoriyaların **çoxfunksiyalı və kontekstual xarakteri** nümayiş etdirilmişdir. Bu isə nəzəri müddəaların praktik dil materialı ilə əsaslandırılmasını təmin edir.

Beləliklə, təqdim olunan yanaşma müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsinə yeni metodoloji baxış təqdim edir və bu sahədə aparılan gələcək tədqiqatlar üçün nəzəri əsas rolunu oynaya bilər.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsi ənənəvi struktur yanaşmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və daha çox inteqrativ, istifadəyönlü və çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. Qrammatik kateqoriyalar artıq sabit və qapalı sistem elementləri kimi deyil, kommunikativ fəaliyyət, idrak prosesləri və diskurs strukturları ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan dinamik vahidlər kimi izah olunur.

Funksional yanaşma qrammatik formaların müxtəlif kommunikativ məqsədlər üçün istifadə olunduğunu ortaya qoyur, kognitiv dilçilik isə onların insanın dünyanı qavrama və konseptuallaşdırma mexanizmləri ilə bağlılığını əsaslandırır. Diskurs analizi qrammatik vasitələrin informasiya strukturunun formalaşmasında rolunu göstərir, korpus tədqiqatları isə bu proseslərin empirik əsasda təsdiqini təmin edir.

Bu yanaşmaların sintezi nəticəsində qrammatikanın daha dolğun və obyektiv təsviri mümkün olur. Təklif olunan inteqrativ model qrammatik kateqoriyaların forma, məna, funksiya və istifadə tezliyi kimi komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında izahını verir və beləliklə, qrammatikanın dinamik və istifadəyönlü sistem kimi anlaşılmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın nəticələri yalnız nəzəri dilçilik baxımından deyil, həm də tətbiqi sahələr – xüsusilə alman dilinin xarici dil kimi tədrisi – üçün mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Qrammatik kateqoriyaların funksional və kontekstual izahı dil öyrənənlərin real kommunikativ bacarıqlarının inkişafına töhfə verə bilər.

Nəticə etibarilə, müasir germanşünaslıqda qrammatik kateqoriyaların tədqiqi istiqamətləri dilin çoxsəviyyəli və dinamik mahiyyətini əks etdirir və bu sahədə gələcək araşdırmalar üçün geniş perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus Linguistics*. Cambridge.
2. Croft, W., & Cruse, D. (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge.
Duden (2016). *Die Grammatik*. Berlin.
3. Eisenberg, P. (2013). *Grundriss der deutschen Grammatik*. Stuttgart.
Fabricius-Hansen, C. (2006). *Tempus im Deutschen*. Tübingen.
4. Haspelmath, M. (2010). *Understanding Morphology*. London.
5. Helbig, G., & Buscha, J. (2001). *Deutsche Grammatik*. Berlin.
6. Langacker, R. (2008). *Cognitive Grammar*. Oxford.
7. Zifonun, G. et al. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin.

RESEARCH DIRECTIONS OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN MODERN GERMAN LINGUISTICS

SUMMARY

This article offers an extensive and systematic analysis of the main research directions in the study of grammatical categories within modern German linguistics. Recent developments in linguistic theory have led to a significant shift from viewing grammatical categories as static formal structures to understanding them as dynamic components of communication, cognition, and discourse.

The study examines functional, cognitive, discourse-oriented, and corpus-based approaches, highlighting their complementarity. Particular attention is given to grammatical categories such as tense, mood, and case in German, demonstrating their multifunctional nature through contextual examples. For instance, the present tense (*Präsens*) may express present actions, general truths, future events, and narrative immediacy.

The scientific novelty of the article lies in proposing an integrative model that combines form, meaning, function, and frequency of use. This model provides a more comprehensive and usage-based understanding of grammar and contributes to both theoretical linguistics and applied fields such as language teaching.

Keywords: *grammatical categories, German linguistics, functional grammar, cognitive linguistics, corpus linguistics, discourse analysis*

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ГЕРМАНИСТИКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье представлен развернутый анализ основных направлений исследования грамматических категорий в современной германистике. Под влиянием современных лингвистических теорий грамматические категории рассматриваются не как статические формальные структуры, а как динамические элементы, участвующие в коммуникативных, когнитивных и дискурсивных процессах.

В работе анализируются функциональный, когнитивный, дискурсивный и корпусный подходы, а также показана их взаимосвязь. Особое внимание уделяется категориям времени, наклонения и падежа в немецком языке, которые демонстрируют многофункциональность в зависимости от контекста.

Научная новизна заключается в разработке интегративной модели грамматических категорий, включающей форму, значение, функцию и частотность употребления. Данный подход позволяет рассматривать грамматику как динамическую систему, ориентированную на использование.

Ключевые слова: *грамматические категории, германистика, функциональная грамматика, когнитивная лингвистика, корпусная лингвистика, дискурсивный анализ.*